

The Position of the Adur Burzen-Mihr Fire Temple of Khorasan in Zoroastrian Religious Literature and Islamic Sources

Alireza Soleymanzadeh¹

Received: 27/06/2026 | Revised: 22/08/2026 | Accepted: 29/09/2026

Introduction

According to ancient accounts, the Adur Burzen-Mihr Fire Temple was located within the territory of ancient Parthia. Alongside the Adur Farnbag and Adur Gushnasp fire temples, it reflected the tripartite division of the Sasanian Empire's sacred fires among the Parthians, Persians, and Medes. Accordingly, the central place of the Adur Burzen-Mihr Fire Temple within this sacred triad constitutes the principal research problem of the present study. The overall aim and scope of this research are to elucidate the cultural significance of the Adur Burzen-Mihr Fire Temple within the cultural geography of Khorasan. The study seeks to answer the following question: What position did the Adur Burzen-Mihr Fire Temple occupy in Zoroastrian religious texts and in the works of Muslim historians from the early Islamic centuries? The hypothesis proposed in response to this question is that the Adur Burzen-Mihr Fire Temple had long held a prominent position in Zoroastrian tradition because of the importance attached to agriculture. As Sasanian society became increasingly stratified, the status of the *wāstryōšān* (the agricultural class) declined. Nevertheless, the Adur Burzen-Mihr Fire Temple, which symbolized this class, may have retained its elevated status because of substantial textual evidence, religious affirmations, and sacred narratives associated with it. Regarding the research background and rationale, only a limited number of books and articles have addressed the subject under investigation. Relevant works include Volume III of *The Cambridge History of Iran* (Yarshater, 2001) and an article entitled "The Chahartaq of Khāneh-ye Div: A Newly Discovered Sasanian Fire Temple" (Hashemi Zarjabad et al., 2010, pp. 80–81), among others. A review of the existing literature suggests

1. Assistant Professor, Department of History, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran (Corresponding Author).
Email: soleymanzade@lihu.usb.ac.ir
<https://orcid.org/0000-0002-3489-8694>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

that a scholarly gap remains in explaining the cultural significance of the Adur Burzen-Mihr Fire Temple. This gap highlights the need for a systematic and comprehensive investigation of the subject.

Method

This study employs the historical research method. It seeks to reconstruct past events as objectively as possible through the examination of authentic Zoroastrian texts, Middle Persian literary works, inscriptions, literary texts, and historical-geographical writings from the early centuries of the Islamic era. Building on a specific hypothesis, the study aims to systematically investigate accounts that contain relevant evidence pertaining to the research question. Such accounts, which are often of Zoroastrian origin, are particularly well suited to describing and explaining unique historical events and specific phenomena.

Results

The overall findings of this study indicate that the substantial textual evidence preserved in Zoroastrian sources, together with its reflection in Islamic historical works, attests to the high status of the Adur Burzen-Mihr fire temple, despite the relatively low standing of the *wāstaryōšān* (the agricultural class) within the Sasanian social hierarchy. Among the principal contributions of this article is an examination of how the sacred fire of Adur Burzen-Mihr transitioned from a mobile to a stationary state, as well as the possibility that it could subsequently have returned to a mobile state. According to explicit Zoroastrian accounts preserved in the Selections of Zadspram and the Bundahishn, Ohrmazd created the Adur Burzen-Mihr fire before the advent of Zoroaster, at the very beginning of creation, and appointed it to protect the world, in a role comparable to that of the *xwarra* (divine glory). A characteristic feature of the *xwarra*, which was associated with fire and fire temples, was its ability to move in the forms of a *varəyna* bird, an exceptionally stout lamb, and other similar manifestations. This feature was closely connected with the mobility of fire. Other findings of the present study include an examination of the various aspects of the relationship between the name of the Adur Burzen-Mihr fire temple and the god Mihr (Mithra); an investigation of the relationship between this fire temple, the class of farmers, and the Zoroastrian seasonal festivals; a more precise assessment of the temple's revenues; and a detailed etymological analysis of the term Adur Burzen-Mihr.

Discussion and Conclusion

It was probably during the Sasanian period that the three social classes of priests, warriors and farmers were first formally placed under the patronage of three powerful fire temples. The Fire of the Magi in Azerbaijan symbolized the head (thought and wisdom), the fire associated with the warrior class symbolized the heart (courage and valor), and the fire associated with the farming class symbolized the human belly (stomach). According to this organic conception of the social order, Sasanian society was envisioned as a body with all its parts intact, in sound condition, and each assigned a specific function. All its members were expected to cooperate in safeguarding the integrity of the empire and ensuring its continued existence. For this reason, a study of the Avesta, the authoritative corpus of Middle Persian (Pahlavi) literature, and various other extant traditions revealed positive documentary evidence concerning the Adur Burzen-Mihr fire temple. These sources provided consistent and repeated testimony to the temple's religious and political legitimacy, seeking to establish the proposition that the absence of any one of the fire temples from the institutional structure of the Sasanian political system would have constituted a kind of loss of a vital organ in that system. An important reason why Adur Burzen-Mihr retained its status until the end of the Sasanian period was that the fire temple was in Parthia, the region that had been the homeland of the Arsacid dynasty. The Karen, Suren, and Spahbed families were among the foremost noble houses of the Parthian decentralized political order and played a vital role in Sasanian civil and military affairs. Out of respect for the aristocratic elite, the Sasanians were compelled to promote western fire temples of the empire, including Adur Gushnasp, to consolidate their central authority. Ultimately, considerable patience is required when attempting to determine the location of the Adur Burzen-Mihr fire temple, and further archaeological discoveries must be awaited. Avoiding speculative and unfounded theories about its location will help prevent cultural distortions. Considering the substantial body of evidence, it is plausible that the fire temple was in the village of Rivand, and that its status declined abruptly during the Islamic period, after which it gradually faded from collective memory.

Keywords: Sasanian Empire, Zoroastrianism, Khorasan, Adur Burzen-Mihr Fire Temple, Nishapur, Rivand.

Conflict of Interest

The author(s) declare no conflict of interest.

References

- Aliyev, I. (2009). *The Kingdom of the Medes* (K. Mirbaha, Trans.). Qoqnoos. [In Persian]
- Al-Masudi, A. ibn H. (1995). *The Meadows of Gold* (A. Payandeh, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Al-Muqaddasi, M. ibn A. (1982). *The Best Divisions for the Knowledge of the Regions* (A. Monzavi, Trans.). Iranian Authors and Translators Company. [In Persian]
- Al-Tabari, M. ibn J. (1996). *History of Tabari* (A. Payandeh, Trans.). Asatir Publications. [In Persian]
- Arrian. (1976). *Anabasis of Alexander: Books 1-4* (P. A. Brunt, Trans.; Vol. 1). Harvard University Press.
- As'ad Gorgani, F. (n.d.). *Vīs and Rāmīn* (M. Minoui, Ed.). Fakhr Razi Bookstore. [In Persian]
- Avesta: The oldest Iranian hymns and texts* (J. Doostkhah, Ed. & Trans.). (1991). Morvarid. [In Persian]
- Bahar, M. (1994). *Several essays on Iranian culture*. Fekr-e Rooz. [In Persian]
- Boyce, M. (1987). Ātaš. *Encyclopædia Iranica*. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_6052
- Boyce, M. (2002). *Zoroastrians: Their religious beliefs and practices* (A. Bahrami, Trans.). Qoqnoos. [In Persian]
- Briant, P. (2002). *The Achaemenid Empire* (N. Foroughan, Trans.). Farzan Rooz. [In Persian]
- Buchanan, G. W. (2006). *The Gospel of Matthew* (Vol. 2). Wipf and Stock Publishers.
- Bundahishn* (F. Pakzad, Ed. & Trans.). (2006). Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Choksy, J. K. (2002). *Conflict and cooperation: Zoroastrians and Muslims in early Islamic society* (N. Mirsaedi, Trans.). Qoqnoos Press. [In Persian]
- Dandamayev, M. A., Lecoq, P., & Shahbazi, A. S. (1986). Ariobarzanes. *Encyclopædia Iranica*. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_5696
- Daqiqi, M. ibn A. (1963). *Diwan of Daqiqi* (M. Dabirsiyaghi, Ed.). Elmi Press. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda dictionary* (M. Moein & J. Shahidi, Eds.). University of Tehran Press. [In Persian]
- Eilers, W. (1988, December 15). Barzan. *Encyclopædia Iranica*. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_6710
- Ferdowsi, A. (1960). *Shahnameh: The Book of Kings* (Vol. 1, Y. E. Bertels, Ed.). Oriental Literature Publishing House. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (1967). *Shahnameh: The Book of Kings* (Vol. 6, M. N. Osmanov & A. Noshin, Eds.). Oriental Literature Publishing House. [In Persian]
- Gowlett, J. A. J. (2016). The discovery of fire by humans: A long and convoluted process. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 371(1696), Article 20150164. <https://doi.org/10.1098/rstb.2015.0164>

- Haghighat, A. (2005). *History of five hundred years of Parthian rule*. Koomesh. [In Persian]
- Hashemi Zarjabad, H., Khademi Nadooshan, F., Mousavi Kouhpar, S. M., & Neyestani, J. (2010). Chahar Taq Khaneh Div: A newly discovered fire temple from the Sasanian period. *Bagh-e Nazar Journal*, 7(15), 79–92. [In Persian]
- Herzfeld, E. (2002). *Archaeological history of Iran* (H. Sanatizadeh, Trans.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Hinnells, J. R. (2014). *Studies in Mithraism* (Vols. 1–2, M. Saghebfar, Trans.). Toos. [In Persian]
- Homayoun Sepehr, M., & Soltani, M. S. (2018). *Sleeping deities and extinguished fire temples: The light of Ahura in three sacred fire temples*. Houshmand Tadbir. [In Persian]
- Ibn al-Faqih, A. ibn M. (1970). *A concise account of lands* (H. Masood, Trans.). Iran Foundation for Culture. [In Persian]
- Ibn al-Imad al-Hanbali, A. ibn A. (1986). *Fragments of gold*. Dar Ibn Kathir. [In Arabic]
- Ibn Rustah, A. ibn U. (1892). *The precious assets, followed by the book of lands* (Vol. 1). Dar Sadr. [In Arabic]
- Jalali, A., Afsari Bejestani, S., & Sadeghi, A. (2020). A historical analysis of structural and identity transformations in ancient Iranian-Islamic cities: The case of Kashmar. *Journal of Greater Khorasan*, 11(38), 31–48. [In Persian]
- Jayne, W. A. (1925). *The healing gods of ancient civilizations*. Yale University Press.
- Lukonin, V. G. (1971). *Civilization of Sasanian Iran* (E. Reza, Trans.). Translation and Book Publication Company. [In Persian]
- MacKenzie, D. N. (2015). *A concise Pahlavi dictionary* (M. Mirfakhraie, Trans.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Madiyan i Hazar Dadistan: The Book of a Thousand Judgments* (S. Oryan, Trans.). (2014). Elmi Publishing. [In Persian]
- Majidzadeh, Y. (1991). *History and civilization of Elam*. Iran University Press. [In Persian]
- Nezami, E. ibn Y. (2001). *Sharafnameh: The Book of Honor*. University of Tehran Press. [In Persian]
- Pahlavi Texts* (J. D. Jamaspji Minocheherji Jamasp-Asana, D., Compilers; S. Oryan, Ed.). (1992). National Library of the Islamic Republic of Iran. [In Persian]
- Pigulevskaya, N. (1993). *Cities of Iran in the Parthian and Sasanian eras* (E. Reza, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Quintus Curtius. (1946). *History of Alexander: Books 1–5* (J. C. Rolfe, Trans.; Vol. 1). Harvard University Press.
- Rajabi, P. (2001). *The lost millennia*. Toos. [In Persian]
- Sadeghi, A. A. (2003). The location of Adur Burzen-Mihr. *Journal of Ancient Iran*, 3(2), 5–28. [In Persian]
- Salem, A. R. (2004). Nishapur and the Ahuric fire. *Book of the Month: Art*, (75–76), 146–152. [In Persian]

- Selections of Zadspram* (M. T. Rashed Mohassel, Trans.). (1987). Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Servatiyan, B. (2015). *The thoughts of Nezami Ganjavi*. Aydin. [In Persian]
- Shaki, M. (1992, December 15). Class system iii: In the Parthian and Sasanian periods. *Encyclopædia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/class-system-iii/>
- Tafazzoli, A. (1997). *History of pre-Islamic Iranian literature* (J. Amouzgar, Ed.). Sokhan. [In Persian]
- Widengren, G. (1998). *Religions of Iran* (M. Farhang, Trans.). Agahan-e Ideh. [In Persian]
- Wiesehöfer, J. (2009). *History of Persis from Alexander the Great to Mithridates I* (H. Sadeghi, Trans.). Farzan Rooz. [In Persian]
- Yaqut al-Hamawi. (1995). *Dictionary of countries*. Dar Sadr. [In Arabic]
- Yarshater, E. (Ed.). (2001). *The Cambridge history of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanian periods* (Vol. 3, H. Anousheh, Trans.). Amir Kabir. [In Persian]
- Zand and Vohuman Yasn: Deeds of Ardashir Papakan* (S. Hedayat, Trans.). (1963). Amir Kabir. [In Persian]
- Zand-Ākāsīh: Iranian or Greater Bundahisn* (B. T. Anklesaria, Trans.). (1956). Rahnumae Mazdayasnan Sabha.
- Zartosht Bahram Pazhdo. (1959). *Zartosht-nameh: The book of Zoroaster* (M. Dabirsiyaqi, Ed.). Tahouri Library. [In Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

جایگاه آتشکده‌ی آذر برزین مهر خراسان در ادبیات دینی زرتشتی و منابع اسلامیعلیرضا سلیمانزاده^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۰۷ | تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۳۱ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۰۷

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۲۰، شماره‌ی ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_254040.html**چکیده**

آتشکده‌ی آذر برزین مهر، که طبق روایات کهن در قلمرو پرتوه در نزدیکی منطقه‌ی تاریخی ریوند خراسان واقع بود، به‌عنوان نماد فره‌مندی و حفاظت ایزدی، با مایملک طبقه‌ی برزگران ارتباط داشت. آتشکده‌ی آذر برزین مهر، در کنار آذر فرنبغ و آذر گشنسب، تداعی‌گر تقسیمات کشوری و آذرگاهی شاهنشاهی ساسانی بین اشکانیان، پارسیان و مادها بود. از همین رو مسئله‌ی اصلی تحقیق حاضر تبیین جایگاه محوری آتشکده‌ی آذر برزین مهر، در یک تثلیث مقدس آذرگاهی، است. هدف کلی این پژوهش بازشناسی جایگاه فرهنگی آتشکده‌ی آذر برزین مهر در جغرافیای فرهنگی خراسان بوده که با اتکا به روش تحقیق تاریخی و با مراجعه به متون اصیل زرتشتی، آثار فارسی میانه، کتیبه‌ها، متن‌های ادبی و نگاشته‌های تاریخی - جغرافیایی سده‌های نخست هجری انجام پذیرفته است. پژوهش حاضر به این سؤال پاسخ می‌دهد که آتشکده‌ی آذر برزین مهر چه جایگاهی در متون دینی زرتشتی و آثار تاریخ‌نگاران مسلمان سده‌های نخست هجری داشته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که شواهد مؤکد نقلی در متون زرتشتی، در کنار

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (نویسنده مسئول).
soleymanzade@lihu.usb.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-3489-8694>**COPYRIGHTS**

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

بازتاب آن‌ها در کتب تاریخی اسلامی، بر جایگاه والای آتشکده‌ی مزبور، به‌رغم یک درجه تنزل رتبه‌ی طبقه‌ی واستریوشان در ساختار طبقاتی جامعه‌ی ساسانی، دلالت دارد. ازجمله دستاوردهای پژوهشی مقاله کنونی می‌توان به مواردی همچون بررسی چگونگی تغییر وضعیت آتش مقدس آذر برزین‌مهر از حالت سیار به ساکن و امکان بازگشت مجدد آن به حالت سیار، ریشه‌یابی دقیق لفظ آذر برزین‌مهر، تدقیق پیرامون عایدات آتشکده، امعان نظر پیرامون زوایای گوناگون ارتباط نام آذر برزین با ایزد مهر و همچنین نحوه‌ی ارتباط آتشکده‌ی موردنظر با طبقه‌ی برزگران و گاهنبارهاست.

واژه‌های کلیدی: ساسانیان، دین زرتشتی، خراسان، آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر، نیشابور، ریوند.

مقدمه

انسان اولیه از آتش افروخته‌شده در اثر حوادث طبیعی- نظیر رعدوبرق و غیره- نهایت بهره‌برداری را نمود و سعی کرد تا از این اکتشاف اعجاب‌انگیز خود محافظت نماید. به روایت شاهنامه، هوشنگ پیشدادی پس از کشف آتش آن را فروغی ایزدی دانست و توصیه‌ی مؤکد نمود که به آن خدمت کنید: «پرستید باید اگر بخردی» (فردوسی، ۱۹۶۰، ج ۱: ۳۴). خاستگاه آسمانی آتش نیز آن را به عنصری مقدس مبدل ساخت. درست است که در کاوش‌های باستان‌شناسی اجاق‌های ساخته‌شده از خاک نیز یافت شده‌اند؛ اما اولین مکان‌ها برای نگهداری و همچنین تسهیل استفاده از آتش کشف‌شده، از طریق جمع‌آوری سنگ‌ها ساخته شدند (Gowlett, 2016: 1-7). بعدها برخی از همین اجاق‌ها به آتشکده‌های مقدس تبدیل شدند. از این به بعد، مردم مجبور نبودند آتش جداگانه‌ای برافروزند و آتش خود را از آتشکده‌ها دریافت می‌کردند. درنتیجه، آتشکده‌ها به بخش ضروری هر جامعه تبدیل شدند و حرفه‌ای حیاتی به نام نگهبانی از آتش پدیدار شد. توصیه‌ها و یا اندرزهای بزرگان سیاسی و دینی در خصوص آتش و آتشکده باعث شد هیربدان و موبدان با نهایت دقت مسئول حفظ آتش باشند. بعد از سقوط هخامنشیان، سلسله‌ی فرترکه‌ها حدود قرن ۳ ق.م در پارس روی کارآمدند که عده‌ای از دانشمندان نام سلسله‌ی آن‌ها را، به لحاظ لغوی، «نگاهبانان آتش خدایان» (ویسهوفر، ۱۳۸۸: ۷۸-۷۹) یا «پرستاران آتش» معنا کرده‌اند (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۸۲). در دین زرتشتی، زندگی انسان‌ها حکایت نبرد

بین نور و ظلمت بوده و آتش از جمله عناصر نورانی است که نماد حقیقت، اشته و سبچانیت اهورایی تلقی می‌گردد. از آنجایی که برافروختن آتش جدید و یا افروخته نگه‌داشتن آن در زمان‌های قدیم امری دشوار بوده، جوامع زرتشتی آتشکده‌هایی با آتش‌های همیشه سوزان ساختند. به نوشته‌ی هرتسفلد، آتش‌های طبیعی را، که در اثر فوران نفت از ژرفای زمین به وجود می‌آمدند و موقعیت مکانی مناسب‌تری برای آتشکده شدن داشتند، «اخوریشنیک» می‌نامیدند؛ یعنی آتشی که نیازمند خورش نیست (همان: ۳۰۹). البته، متون گذشته نشان می‌دهند که زرتشتیان تا قرن ۵ ق.م هیچ معبدی نداشتند و مؤمنین زرتشتی در بالای تپه‌ها و یا در منازل نماز می‌خواندند. در نهایت امر، آتشکده‌ها تأسیس شدند و در جوامع زرتشتی مورد استفاده قرار گرفتند. اکثر آتشکده‌ها در زمان ساسانیان ساخته شده‌اند. آتشکده‌هایی نظیر مسجد سلیمان نیز وجود دارد که قدمت آن‌ها به دوره‌ی پیش از ساسانیان می‌رسد (همان: ۲۸۲).

با توجه به آنچه گفتیم، سؤال اصلی پژوهش حاضر بدین قرار است: آتشکده‌ی آذر برزین مهر چه جایگاهی در متون دینی زرتشتی و آثار مورخان سده‌های نخست هجری داشته است؟ فرضیه‌ای که در پاسخ به این سؤال مطرح می‌شود آن است که احتمالاً آتشکده‌ی آذر برزین مهر در سنت زرتشتی، به دلیل اهمیت زراعت، جایگاه والای دیرینه‌ای داشته و با طبقاتی شدن ساختار جامعه‌ی ساسانی و به‌رغم تنزل شأن طبقه‌ی واستریوشان، آتشکده‌ی آذر برزین مهر، که نماد این طبقه بود، به دلیل وجود شواهد مؤکد نقلی یا تأکیدات دینی و روایت‌های مقدسی که پیرامون آن آتشکده وجود داشت، تنزل مقام نیافت. انعکاس روایت‌های ساسانی در این باره در آثار مورخان و جغرافیدانان سده‌های نخست هجری نیز دیده می‌شود.

لازم به ذکر است، پژوهش کنونی چهارچوب و حدود معینی را برای مطالعه‌ی موضوعی مشخص در نظر گرفته، تا نتایج حاصل از پژوهش از اعتبار علمی لازم برخوردار باشد. محدوده‌ی زمانی پژوهش بیشتر متمرکز بر دوره‌ی ساسانی بوده و نیم‌نگاهی هم به دوره‌ی اشکانی دارد. هدف کلی پژوهش حاضر نیز تبیین جایگاه آتشکده‌ی آذر برزین مهر از جنبه‌های مختلف فرهنگی، براساس ادله‌های نقلی موجود در متون زرتشتی و نگاشته‌های مورخان مسلمان، است.

در رابطه با سابقه و ضرورت پژوهش هم باید گفت تاکنون پژوهش‌های اندکی در خصوص موضوع تحقیق کنونی نگاشته شده است. کتاب *ایران در زمان ساسانیان* (کریستن‌سن، ۱۳۷۷)

در حد چند سطر به آتشکده‌ی آذر برزین مهر پرداخته است. مقاله‌ای نیز با عنوان «چهارطاقی خانه دیو، آتشکده‌ای نویافته از دوره ساسانی» (هاشمی زرج‌آباد و همکاران، ۱۳۸۹: ۸۱-۸۰) نگارش یافته که نویسندگان آن، با بررسی‌های مختلف، نهایتاً با قاطعیت تمام به این نظریه رسیده‌اند که ما هنوز نمی‌توانیم در اثبات یا رد اینکه چهارطاقی خانه دیو همان آتشکده‌ی آذر برزین مهر است، حرفی بزنیم. اثر قابل ذکر دیگر، *یزدان خفته و آتشکده‌های خاموش نور/هورا در سه آتشکده مقدس* نام دارد. نویسندگان این کتاب ده صفحه‌ی پایانی مباحث خویش را به آتشکده‌ی آذر برزین مهر اختصاص داده است (همایون سپهر و سلطانی، ۱۳۹۷: ۲۱۰-۲۲۰). برای نویسندگان این کتاب یقین حاصل شده که «چهارطاقی خانه دیو» همان آتشکده‌ی آذر برزین مهر باستانی است. از همین رو، کتاب مورد نظر صرفاً به بررسی معماری چهارطاقی خانه دیو پرداخته و یا از فضاهای پیرامون چهارطاقی (فضای باز، فضای بسته، فضای نیمه‌باز، ساختار چهارطاقی) صحبت می‌کند. به هر حال، با بررسی پژوهش‌های مختلف می‌توان به این نتیجه رسید که نوعی خلأ یا شکاف علمی در خصوص تبیین جایگاه فرهنگی آتشکده‌ی آذر برزین مهر در پژوهش‌های پیشین وجود دارد و نتایج پژوهش کنونی به ادبیات موضوع مورد پژوهش غنای بیشتری خواهد بخشید.

ریشه‌یابی واژه‌ی آذر برزین مهر

آتشکده‌ی آذر برزین مهر، که با املاهای تاریخی دیگری همچون «آدور برزن مهر» *Ādur Burzēn-Mihr* و «آذر مهر برزین» *Ādar-e Mehr-Barzīn* نیز آمده، از سه بخش تشکیل شده است: آذر، برزین و مهر. آذر به معنای آتش است. در خصوص بخش دوم کلمه یعنی «برزین» بحث‌های زیادی شده است: در *لغت‌نامه دهخدا*، کلمه‌ی برزن با معانی مختلفی نظیر «برزین»، «کوی و محله»، «قسمتی از شهر» و نظایر آن آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه برزن). کلمه‌ی برزن شکلی از زبان ایرانی شمال غربی است که با صورت اصیل جنوب غربی-ایرانی، که در فارسی باستان «وردنا» *vardana*- یا *vrdana* به معنای «شهر» است، مطابقت دارد. شکل پهلوی کلمه‌ی برزن همان «والن» *vālan* و صورت‌های اوستایی متناظر آن «ورزنا» *vərəzēnā/ā*- و *varəzāna*- است که به معنای «اجتماع، آبادی» می‌باشد. یکی از معانی ریشه‌ی *varz* در اوستایی «محصول کردن و بستن» است. بر همین قیاس و با توجه به این که شهرهای قدیم دارای

محلات بسته و دارای دروازه و حصار بوده، می‌توان احتمال داد که «وَرَزَن» باستانی و «والن» vālan فارسی میانه و برزن فارسی نو به سکونتگاه‌ها و محلات محصور اطلاق می‌شده است (Eilers, 1988). البته در روایات زرتشتی اشکانی، واژه‌ی «برزن» همچنین ممکن است بیانگر «بلندی» یا «والایی» نیز باشد. از جنبه‌ی معنوی چنین معنایی می‌تواند با جایگاه یکی از آتش‌های بزرگ هم‌سوئی داشته باشد. بنابراین، جزء «برزن» (Burzēn) تأثیر کاملاً مبرهنی از اشکانیان را بازنمایی می‌کند و به‌عنوان گونه‌ی منطقه‌ای «برزنت» «barəzant» اوستایی به معنای «والا» یا «بلند» عمل می‌کند. در زبان کنونی بلوچ‌های ایران، کلمه‌ی «بَرز» که صفت بیانی ساده است به معنای بلند، فراز و بالا می‌باشد. صفت تفضیلی همین کلمه در زبان بلوچی «برزین» Borzin و صفت عالی آن نیز «برزین‌ترین» Borzintarin است. بر همین قیاس، به نوشته‌ی داندامایف نام آریوبرزن نیز از دو بخش «آریه» -Āriya و «برزن» -brdāna تشکیل شده که به معنای «فرازنده‌ی آریاییان» است (Dandamayev, Lecoq & Shahbazi, 1986). توضیح اینکه در دوره‌ی هخامنشی، به نام چند آریوبرزن معروف برمی‌خوریم (بریان، ۱۳۸۱، ج ۲: ۱۱۶۲؛ Arrian, 1976, vol.1: 283; Quintus Curtius, 1946, vol.1: 857).

جزء سوم آذر برزین مهر، کلمه‌ی «مهر» است که به‌تصریح اکثر ایران‌شناسان اشاره به ایزد مهر یا میترا دارد. میتراى مذكر ريگ‌ودای هندی به معنای «دوست» است. میثرای مذكر اوستایی نیز به‌عنوان یک اسم عام به معنای «قرارداد یا عهدنامه» می‌باشد. در وداها پیوند نزدیکی بین میترا و آگنی یا همان آتش مهربان و دوستانه وجود دارد؛ زیرا آتش ترسناک همان وارونا است. به عبارتی، آگنی زمانی که زاده می‌شود واروناست اما هنگامی که شعله‌ور می‌گردد، میتراست و این میترا در آتش قربانی صبحگاهی متجلی می‌گردد (هینلز، ۱۳۹۳، ج ۱: ۵۲، ۷۹). اگر تفاسیر مورد نظر را بپذیریم، معنای کامل نام آتشکده چنین خواهد بود: «آتش مهر فرازنده». بنابراین، نام ایزد مهر به‌طور آشکاری در آتشکده‌ی آذر برزین مهر انعکاس پیدا کرده است. در جای‌جای مهریشت اوستا از جمله در کرده‌ی ۱۶ بند ۶۵ و کرده‌ی ۳۵ بند ۱۴۶، میترا در درجه‌ی نخست با لقب «مهر فراخ چراگاه»، «آن که گله و رمه بخشد» (اوستا، ۱۳۷۰، ج ۱: ۳۶۸)، «به رام بخشنده چراگاه‌های خوب» (همان: ۳۸۸) و سودمند برای کشتکاران زمین توصیف شده است. بنابراین، میترا یکی از ایزدان هندوآریایی بود که در آیین‌ها و اسطوره‌های ایرانیان و هندیان باستان نمایان

شده و در کنار وظایف دیگر، خدای حامی کشاورزی و چهارپایانی همچون گاو و اسب محسوب می‌شد (Jayne, 1925: 439). بنابراین، ایزد مهر از یک طرف با عنصر آتش و از طرف دیگر با طبقه‌ی واستریوشان در پیوند تنگاتنگ بود. در بند ۸ زامیادیش (کیان‌یشت) از «برزیگران ستورپرور» (وستا، ۱۳۷۰، ج ۱: ۴۸۶) یاد شده است؛ همان طبقه‌ی واستریوشانی که آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر با دارایی آنان مرتبط بود.

پیوند طبقه‌ی واستریوشان با آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر

طبقه‌ی واستریوشان جزو افرادی بودند که در فقه زردشتی جایگاه خاص خود را داشتند. باید گفت دین زردشت دارای احکام فقهی خاص خود بود. مرحوم تفضلی (۱۳۷۶: ۲۷۹-۲۸۹) در فصلی، با عنوان «فقه و حقوق» زرتشتی، به بررسی کتب فقهی زرتشتی پرداخته است. علم فقه زرتشتی برای بیان ادله احکام شرعی طراحی شده بود. مقصود از ادله‌ی نقلی - که در برابر ادله‌ی عقلی‌اند - مستندات و روایاتی‌اند که اثبات می‌کنند تمامی احکام فقهی زرتشتی، نظر خود اهورامزدا است. بر همین اساس، ادله‌ی نقلی به نسک‌های اوستا، روایات زرتشتی در زند و پازندها، روایات نقل‌شده از زبان اشخاصی همچون زرتشت، موبدان بزرگ، شاهان و پهلوانان اساطیری و نظایر آن‌ها دلالت دارد که در نزد علمای دین زرتشت و یا پیروان دینشان حجت و سند باشد؛ گاهی هم دربرگیرنده‌ی کردار و سیره‌ی بزرگان زرتشت نیز می‌باشد. این ادله‌ی نقلی را موبدان در آثار پهلوی کتابی، که از راه‌های انتقال آموزه‌های زرتشتی بودند، نقل کرده و شامل نوشته‌هایی همچون بندهشن، دینکرد و نظایر آن‌ها شدند. تکیه صرف بر ادله‌ی نقلی باعث می‌شد فقه‌های زرتشتی خیلی مواقع - به استثنای مورد کرتیر و اندک موارد دیگر - خودشان را چندان به کشف اسرار احکام شرعی مقید ندانند. به زبان ساده، پاره‌ای از باورهای بنیادین دینی زرتشتی صرفاً با ادله‌ی نقلی قابل اثبات بودند و چاره‌ی دیگری در این خصوص وجود نداشت، مانند جزئیات معاد و عوالم پس از مرگ، که کرتیر برای اثبات ادله‌ی نقلی پیشین مبنی بر وجود معاد دست به معراج زد و به جهان آخرت سفر نمود و وقایع آن سفر را در قالب کتیبه‌ای به زبان آورد؛ روایت معراج کرتیر، به یک ادله‌ی نقلی دیگر زرتشتی تبدیل شد.

برای اشراف فئودال ساسانی، تمایز طبقاتی حق طبیعی طبقات زمین‌دار بود. از همین رو، آنان برای محافظت از امتیازات اجتماعی خود در برابر تجاوز طبقات دیگر تلاش می‌کردند. در چنین ساختاری (Shaki, 1992)، حتی رنگ لباس و جزئی‌ترین امور زندگی طبقات با هم فرق داشت. اورمزد جامه‌ی سفید را مخصوص طبقه‌ی آسروان، جامه‌ی سرخ را مخصوص طبقه‌ی جنگیان، جامه‌ای به رنگ آبی تیره را مخصوص طبقه‌ی کشاورزان قرار می‌دهد. آتشکده‌ی طبقات مختلف اجتماعی نیز باید مجزا باشد. یکی از دلایلی که باعث می‌شد منزلت آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر تنزل نیابد به ساختار غیرقابل تزلزل سیستم طبقاتی ساسانی مربوط می‌شد. احتمالاً در پیوند با همین ساختار طبقاتی، باید به ادله‌ی نقلی نیز پروبال داده می‌شد که به‌طور پیوسته موجب حفظ اقتدار آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر شود. مهم‌ترین ادله‌ی نقلی روایتی بود که طبق آن پسر اول زرتشت به وجود آورنده‌ی طبقه‌ی کشاورزان معرفی می‌شد. چنین ادله‌ای هم می‌توانست مانع از تزلزل شأن طبقه‌ی کشاورزان شود و هم حافظ جایگاه آتشکده‌ی مخصوصشان باشد. باید گفت سیستم طبقاتی دوران ساسانی بسیار مستندتر از دیگر دوره‌های پیشین ایران باستان بود. در متون دینی زرتشتی، ادله‌ی نقلی مبنی بر این وجود داشت که سه پسر زرتشت، پدران طبقات اجتماعی بودند. دراین‌بین، فرزند ارشد زرتشت به نام «ایست واستره» Isat-vastra طبقه‌ی واستریوشان را خلق می‌کند. ایست واستره به لحاظ لغوی به معنای «کشاورز آزادکام» و یا «کشتزار بزرگ» است. در جامعه‌ی ساسانی، اکثریت پایین‌ترین رده‌های مردان آزاد شامل کشاورزان، دامداران و صنعتگران بودند که عموماً با عناوینی همچون «رامان» (ستورپروران)، «آمارگان» (مردم) و غیره شناخته می‌شدند. بنابراین، ساسانیان آتشکده‌های مرکزی و غربی یعنی آذرفرنبغ و آذرگشنسب را به منزلتی والا ارتقا دادند (زادسپر، ۱۳۶۶: ۱۷). این احتمال وجود دارد که آتشکده‌ی طبقه‌ی سوم از سنت‌های طبقه‌ی دوم (جنگیان و بزرگان) مایه گرفته و یا از آن منفک شده باشد، اما نمی‌توان با قاطعیت در این خصوص نظریه‌ای ارائه داد. حتی گمان بر این است که قدمت آتش واستریوشان مربوط به روزگاران کهن بوده باشد (پیگولوسکایا، ۱۳۷۲: ۳۸۴). این آتشکده به‌عنوان نماد طبقه‌ی کشاورز یا دامدار در رده‌ی نازل‌تری قرار گرفت؛ همان‌گونه که طبقه‌ی واستریوشان در آخرین و پست‌ترین بخش هرم طبقاتی گنجانده شد. باوجود تقلیل شأن طبقات کشاورز در دوره‌ی ساسانی، آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر منزلت خاص

خود را در این سه‌گانه‌ی ساسانی حفظ نمود. این آتشکده همیشه در ادبیات پهلوی در رتبه‌ی سوم قرار داشت که نشان از نقش نمادین و غیرقابل تزلزل آن در سنت‌های دینی و یا عمل به سیره‌ی زرتشتی تحت حمایت دولت ساسانی داشت. گزیده‌های زادسپرم از جمله متونی است که به‌صراحت از جایگاه سوم این آتشکده سخن به میان آورده و تصریح کرده که آتشکده‌ی آذر برزین مهر به طبقه‌ی «واستریوش» تعلق داشته است (زادسپرم، ۱۳۶۶: ۱۷). البته در ساختار نظام طبقاتی ایران باستان، به‌موازات تغییرات اجتماعی، دگرگونی‌هایی پدید آمد و بیشتر شاهان ساسانی شهرهای جدیدی احداث کردند. گروه‌های کثیری از مردم از روستاها به شهرهای نوین یاد نقل‌مکان کردند؛ این طبقه‌ی جدید شهری آتش خاص خود را نداشت و چنین به نظر می‌رسد که طبقه‌ی هوتخشان به طبقه‌ی واستریوشان ملحق شده باشند.

در ادله‌ی نقلی موجود در اوستا می‌خوانیم آن زمان که بوشاسب دیو به هر یک از مردمان به دروغ چنین می‌گوید که بخوابید و در خواب بمانید زیرا هنوز زمان بیداری فرانسیده است (اوستا، ۱۳۷۰، ج ۲: ۸۴۹)، عنصر آتش برای بیداری کشاورزان و دامداران اقدام می‌کند: «در دومین پاس شب، آتش-پسر اهوره مزدا- برزیگر را به یاری همی‌خواند و گوید: ای برزیگر! از جای برخیز» (اوستا، ج ۱: ۸۵۰). این که چرا کشاورزان به یاری آتش فراخوانده می‌شوند نیز جالب‌توجه است: «به یاری من بشتاب تا یکی از مردمان-پیش از آنکه «آزی» دیوآفریده بدین جا آید و با مایه هستی من بستیزد و مرا نابود کند-با دستان پاک شسته، هیزم پاک نزد من آورد» (اوستا، ج ۲: ۸۵۰). این سخنان اوستا دلالت بر منزلت والا و پاکی تن جامعه‌ی کشاورز و دامدار ایرانی دارد که می‌توانند به کمک آتش به مبارزه با دیوان بپردازند. از همین رو، کشاورزی برای گات‌ها نه تنها امری محترم بلکه کاری نیکو و گزیده بود؛ به‌گونه‌ای که بدون به‌جای آوردن آن، هیچ‌یک از آیین‌های دینی پذیرفته نمی‌شده است (علی‌یف، ۱۳۸۸: ۴۶۱-۴۶۲). دعایی که در اوستا، درباره‌ی کشاورزان و دامداران یاریگر آتش آمده، چنین است: «بشود که گله‌های گاوان تو افزون شود و از پسران بسیار بهره‌مند شوی» (اوستا، ۱۳۷۰، ج ۲: ۸۵۱). در اینجا، دعا به‌صورت شرطی آمده و هدفی واحد را با دو حالت متفاوت انگیزش یا انذار مؤمنین دنبال می‌کند. هدف کلی دعا نیز تلاش برای فروخته نگه‌داشتن آتش آتشکده و همچنین نشر ارزش دینی آن در کل قلمرو ایران است. در بند ۱۹ کتیبه‌ی شاپور اول در کعبه‌ی زرتشت از توزیع «هزار گوسفند یک‌ساله»

akbīrd ē-hazār مابین آتشکده‌ها سخن گفته می‌شود (مادیان هزار/دستان، ۱۳۸۲: ۷۲)؛ همان گوسفندانی که واستریوشان ستورپرور آن‌ها را پرورش می‌دهند. آتشکده‌های سه‌گانه بر نقش‌های وابسته به هم در کیهان‌شناسی زرتشتی تأکید می‌کردند؛ جایی که هر طبقه در نظم کیهانی (اشه) نقش خاص خود را داشت. ارتباط آذر برزین‌مهر با کشاورزان، آرمان‌های کار تولیدی و باروری زمین را تجسم می‌بخشید و پیمان مهر مبنی بر معاش و رفاه از طریق کار کشاورزی را به آن پیوند می‌زد. آتش وقف‌شده به مهر نمایانگر پیمان اهورایی مبنی بر حمایت الهی از کسانی بود که زمین را کشت می‌کردند و برداشت فراوان و رفاه عمومی جامعه را تضمین می‌کردند. این نمادگرایی نقش کشاورزان را در حفظ مادی جامعه برجسته می‌کرد و با وظایف معنوی موبدان در پاسداری از سنگر دین و محافظت جنگجویان از میهن برابری می‌کرد. در اینجا، طبقه‌ی واستریوشان داوطلبانه در صنف همیاران موبدان در پرستاری از آتشکده‌ها قرار می‌گرفتند؛ همان‌گونه که در پیاده‌نظام ارتش ساسانی نیز بالاجبار برای روستائیان بخت‌برگشته چنین اتفاقی رخ می‌داد.

تبدیل آتش سیار آذر برزین‌مهر به آتش ساکن

بنا به روایات صریح زرتشتی در گزیده‌های زادسپرم و بندهشن، تاریخ تأسیس آتش آذر برزین‌مهر بسیار کهن بوده و اهورامزدا سه آتش آذر‌فرنیغ، گشنسب و برزین‌مهر را پیش از ظهور زرتشت و در همان آغاز آفرینش فراز آفرید و چون سه فره به پاسبانی جهانیان برگماشت (زادسپرم، ۱۳۶۶: ۱۶-۱۷؛ بندهشن، ۱۳۸۵: ۹۰). فره، نور ایزدی بود که با آتش و آتشکده ارتباط داشت. ویژگی فره، حرکت آن به شکل «بره‌ای بس ستبر» (زند و هومن یسن و کارنامه / ردشیر بابکان، ۱۳۴۲: ۱۸۰)، «به پیکر مرغ وارغن» (وستا، ۱۳۷۰، ج ۱: ۴۹۱-۴۹۰) و نظایر آن بود که این مسئله با سیاری آتش ارتباطی تنگاتنگ داشت. در مجموع، حدود سی نوع راستی‌آزمایی اهورایی در دین زرتشتی وجود داشت: آزمایش «ورگرم» garmo-varah یکی از آن‌ها بود که نشان‌دهنده‌ی پیوند آتش با حقیقت و از همین رو با اشه aša/arta بود. ایزد مهر خدای پیمان‌ها بود. همان ایزد مهری که نامش در آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر آمده است. کسانی که به دروغ‌گویی یا نقض قرارداد (میثرا) متهم می‌شدند باید به این نوع آزمایش تن درمی‌دادند. در ورگرم، فرد

بی‌گناهی که سرشت نورانی داشت و از جنس آتش بود، توسط مهر و دیگر موجودات ایزدی محافظت می‌شد و زبانی از جانب آتش متحمل نمی‌گردید. در فرشکرد نهایی عالم از دیدگاه زرتشتی، فلز مذاب بر روی زمین روان می‌شود که نیکوکاران آن را چون شیر گرم و بدکاران آن را چون آتش سوزان می‌یابند. بدین ترتیب، زرتشت آتش را، که حالت سیار و رونده دارد، ابزار دآوری نهایی روز قیامت قرار می‌دهد (Boyce, 1987).

ادله‌ی نقلی و یا روایاتی وجود دارد مبنی بر اینکه فریدون اولین شاهی بوده که آتشکده ساخت: «نخستین کسی که گفته‌اند آتشکده ساخت فریدون شاه بود» (مسعودی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۶۰۴). در ادامه‌ی همین روایت چنین آمده که فریدون گروهی را دید که آتش را پرستش می‌کردند. شاه پس از آگاهی از این امر دستور داد تا از آن آتش به خراسان ببرند و آتشکده‌ای را در طوس بسازند. روایت فوق به‌صراحت از تأسیس اولین آتشکده در خراسان سخن به میان آورده است. اگر ادله‌ی نقلی بندهشن مبنی بر اعتقاد به تأسیس آتش‌های سه‌گانه در آغاز آفرینش و این جمله را که گشتاسپ آتش آذر برزین‌مهر را «به کوه ریوند، که (آن را) پشته گشتاسپان خوانند، به دادگاه نشانید» (بندهشن، ۱۳۸۵: ۹۱) بپذیریم، آن وقت باید گفت که در آن زمان، هر سه آتش مورد اشاره سیار بوده و می‌توانسته‌اند آزادانه و به‌راحتی از مکانی به مکان دیگر نقل مکان کنند و در صورت نیاز به یاریگری بپردازند. فعل «نشانید» و «پشته گشتاسپان» که مترجم انگلیسی متن پهلوی آن‌ها را به ترتیب established به معنی «استانید» و Support of Vishtasp به معنی «اندخش ویشتاسب» آورده، نشان از تثبیت آتش مقدس سیار در یک مکان خاص دارد (Zand-Ākāsh, chap. 18, part 13). بنا بر روایات، تأسیس رسمی آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر به زمان اشو زرتشت بازمی‌گردد. مسعودی، ضمن اشاره به وجود ده آتشکده در ایران قبل از ظهور زرتشت، به آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر اشاره می‌کند که در زمان زرتشت در نیشابور بنیان گذاشته شد: «این ده آتشکده پیش از ظهور زرادشت پسر اسبیمان پیمبر مجوس بوده است آنگاه زرادشت پسر اسبیمان آتشکده‌ها ساخت؛ از جمله یک آتشکده در نیشابور خراسان» (مسعودی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۶۰۴).

دینکرد نقل می‌کند که اورمزد برای تأیید شدن آموزه‌های زرتشتی از سوی گشتاسب، فرشتگان مقرب خویش به نام‌های بهمن و اردیبهشت و «آتش افزونی» یا همان آتش مقدس اورمزد را به

دربار ویشناسپ فرستاد؛ جایی که آتش مستقیماً با این شاه سخن گفت تا حقایق الهی را بر وی آشکار گرداند و به پذیرش آیین مزدآپرستی ترغیب نماید: «دادار اورمزد چند (تن یعنی)، بهمن، اردیبهشت، و آتش افزونی را به پیامبری به‌سوی گشتاسپ فرستاد برای (اعلام) و خشوری راست زرتشت و (اینکه) کام اورمزد بر پذیرفتن دین مزدیسنی و رواج آن اندر جهان (است)» (دینکرد هفتم، ۱۳۸۹: ۲۴۳). بندهش از این آتش، در کتاب دینکرد هفتم، به‌صراحت تحت عنوان آذر برزین مهر یاد می‌کند، اما کتاب منظوم «زرتشت‌نامه» هرچند دقیقاً مثل دینکرد از فرستاده شدن امشاسپندانی همچون بهمن و اردیبهشت از بهشت نزد گشتاسپ سخن به میان آورده؛ ولی به‌جای کلمه‌ی «آتش افزونی» از دو آتش دیگر به نام‌های «آذرخراد» (خرداد) و «آذرگشسب»، که هر یک بر اسبی نشسته و در حال حرکت به‌سوی گشتاسپ بوده‌اند، سخن به میان می‌آورد (زرتشت بهرام پژدو، ۱۳۳۸: ۷۵). در روایت فوق، اینکه هر سه آتش رسمی زرتشتی سوار بر اسب در حال حرکت‌اند، نشان از سیاری بی‌چون‌وچرای آتش دارد. همان‌گونه که گفتیم نام ایزد مهر در اسم آتشکده‌ی آذر برزین مهر نیز آمده است. در کرده‌ی ۲۳، بند ۹۰ مهریشت شاهدهیم که امشاسپندان با ایزد مهر همراهی کرده یا بر او آفرین می‌خوانند: «امشاسپندان نیز، او را آفرین خواندند» (اوستا، ۱۳۷۰، ج ۱: ۳۷۵). در بند هشتم از فصل ۱۷ بندهش چنین می‌خوانیم: «چون انوشه‌روان زرتشت دین آورد و برای رواج بخشیدن دین و بی‌گمان کردن گشتاسپ و فرزندان (وی، تا) به دین ایزدان استند، بس چیز به آشکارگی نمود و کرد، گشتاسپ (این آتش را) به کوه ریوند، که (آن را) پشته گشتاسپان خوانند، به دادگاه نشانید» (بندهشن، ۱۳۸۵: ۹۱). اشاره به پشته‌ی گشتاسپان در کتاب زادسپرم (۱۳۶۶: ۱۷) نیز موجود است. چنین روایاتی نشانگر تبدیل وضعیت آتش آذر برزین مهر از یک موجود سرگردان به یک معبد ثابت بود، که تغییر حالت از جنبیدن به حالت آرامیدن را می‌نمایاند. فردوسی لهراسب را پدر گشتاسپ معرفی کرده و نقل نموده که او در ابتدای شاهی خود شارستان بلخ را آباد کرد و سپس آذری به نام برزین را در آنجا ساخت (فردوسی، ۱۹۶۷، ج ۶: ۹):

یکی آذری ساخت برزین بنام که با فرخی بود و با برز و کام

ابومنصور محمد بن احمد، ضمن توصیف ظهور زرتشت و پذیرش آیین زرتشتی از سوی گشتاسپ، روایت مشابهی در خصوص تأسیس آتشکده‌ی آذر برزین دارد:

پراگنده گرد جهان موبدان نهاد از بر آذران گنبدان

نخست آذر مهربرزین نهاد بکشور نگر تا چه آیین نهاد (دقیقی، ۱۳۴۲: ۲۹)

روایت‌های فردوسی و تا حدودی دقیقی طوسی، در تضاد با روایت بندهشن، مکان تأسیس آتشکده را به شارستان بلخ نسبت می‌دهند. هرچند شاهنامه فردوسی به‌صراحت از قرارگیری آذربرزین در شارستان بلخ سخن به میان می‌آورد، اما اگر سیاری آتش و مسائلی از این دست را بپذیریم، باید بگوییم طبق شواهد مکتوب، تأسیس آتشکده هم نمی‌توانست مانع از حرکت این آتش‌ها شود. آتش آذرگشنسب بنا به خاصیت سیاری که دارد از آذربایجان به سمت فردجان حرکت می‌کند: «آتش آذرگشنسب را در آذربایجان نیافتند. پیوسته آن را بجستند و بر اثرش همی‌رفتند تا معلوم کردند که به فردجان بازآمده است» (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۷۷). به روایت فردوسی (۱۹۶۷، ج ۶: ۱۴۱)، ارجاسپ پادشاه تورانی، که از گسترش آیین جدید زرتشتی خشمگین شده بود، چون دید اسفندیار در زندان گشتاسپ در زابل است و بلخ از وجود پهلوانان خالی مانده با سپاهش رو به بلخ نهاد و آتشکده آنجا را به آتش کشید و لهراسپ پیر را، که در برابر متجاوزین ایستاده بود، کشت. ارجاسب، در ادامه‌ی تجاوزگری خود، به سوزانیدن /وستا، تفاسیر /وستا و پرستشگاه پرداخت و هشتاد تن از موبدان را، که سرگرم نیایش بودند، سربرد:

از آنجا ببلخ اندر آمد سپاه	جهان شد ز تاراج و کشتن سیاه
نهادند سر سوی آتشکده	بران کتاخ و ایوان زراژده
همه زند و استش همی‌سوختند	چه پرمایه‌تر بود بر توختند
از ایرانیان بود هشتاد مرد	زبان‌شان ز یزدان پر از یادکرد
همه پیش آتش بکشتندشان	ره بندگی برنوشتندشان
ز خونشان بمرد آتش زردهشت	ندانم جزا جایشان جز بهشت

روایت بالایی، از وجود آتشکده‌ای در بلخ در زمان پادشاهی گشتاسب سخن می‌گوید که از دستبرد تورانیان مصون نمانده است (فردوسی، ۱۹۶۷، ج ۶: ۱۴۱)؛ چنین افسانه‌هایی به‌نوعی از فرار معجزه‌آسای آتش مقدس آذر برزین‌مهر از نابودی در تهدیدهای ارجاسپ تورانی سخن می‌گویند. آذر برزین‌مهر به دلیل قدرت سیاری که داشت و به جهت تهدیدات تورانیان ناپدید شد و در منطقه‌ی دشت وشتاسپان مستقر شد و تقدس خود را حفظ کرد. در بندهشن نیز آمده که

در هزاره‌ی چهارم، زرتشت دین اهورایی را آورد، گشتاسپ شاه آن را پذیرفت و رواج بخشید. گشتاسپ با ارجاسپ کارزاری شگفت کرد. بسیاری از ایرانیان و انیران از میان رفتند. از همین رو، باید گفت پس از پذیرش ایمان توسط گشتاسپ، او اولین یا دومین معبد را برای آذر برزین مهر در کوه ریوند ساخت. اگر روایت فردوسی را بپذیریم، شاید جابه‌جایی و انتقال آتشکده‌ها در اثر تهاجمات دشمنان صورت می‌گرفته است؛ همان‌طوری که جابه‌جایی و انتقال پایتخت‌ها نیز در برخی برهه‌های تاریخ تا حدودی مرسوم بود. ترجمه‌ی *مختصرالبلدان* به‌صراحت از مکان‌رگرایی سه آتشکده‌ی بزرگ زرتشتی یاد کرده و از یک نوع «آتش جمشید» نیز نام برده که همان «آذر خره» بوده و در خوارزم قرار داشته است (ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۷۵). به روایت ابن‌فقیه، انوشیروان آتش جمشید را به کاریان آورد. آتشکده دوم آذرگشنسب یا «آتش کیخسرو» در آذربایجان بود که انوشیروان آن را به شیز آورد. ترجمه‌ی *مختصرالبلدان* از آتشکده‌ی آذر برزین مهر تحت عنوان «آتش زردهشت» یاد کرده و چنین نوشته: «آتش زردهشت به نیشابور بود و جابجا نشد. آن‌یکی از آتش‌های بزرگ مجوس بود» (ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۷۵). جملات گوناگون ابن‌فقیه، به‌صراحت و شفافیت تمام، از امکان جابه‌جایی آتشکده‌ها در دین زرتشتی سخن می‌گویند؛ اما با تأسیس آتشکده آذر برزین مهر در قریه‌ی ریوند، «آتش بهرام» مهمان قریه ریوند می‌شود.

معجزات منتسب به آتشکده‌ی آذر برزین مهر ریوند

بنا به روایات اساطیری، آتش آذر برزین مهر، از زمان پیشدادیان تا زمان کی‌گشتاسب کیانی، به طرز معجزه‌واری در گردش بوده و پناه جهانیان بود. برای مثال، در زمان پادشاهان تهمورث پیشدادی، جماعتی سوار بر گاو اساطیری، موسوم به «سریسوغ»، شدند و دست به سفر زدند (زادسپر، ۱۳۶۶: ۱۷). در میان اقیانوس چنین اتفاقی افتاد، که باد سه آتشی را، که بر پشت گاو روشن بود، به آب افکند اما آتش‌ها به طرز معجزه‌آسایی روشن ماندند: «آن هر سه آتش چون (آن) یک فره که به جایگاه آتشدان بر پشت گاو (بود)، درخشیدند» (بندھشن، ۱۳۸۵: ۹۱-۹۰) و با روشنایی خود به یاری مردمان پرداختند. طبق روایات، جمشید پیشدادی همه‌ی امور زندگی خود را به یاری این سه آتش از جمله آذر برزین انجام می‌داد.

در متن پهلوی «واژه‌ای چند (از) آذرباد مارسپندان» از ویژگی معجزه‌آسای آتشکده‌هایی همچون آذر برزین‌مهر در خصوص بخشش روزافزون دارایی، شایستگی، توانایی و نظایر آن‌ها سخن به میان آمده است: «هرروز سه بار به مان آتشان (=آتشکده) روید (و) آتش نیایش کنید. چه او که بیشتر به مان آتشان رود و آتش نیایش بیش کند، پس آنان را خواسته و اهلایی بیشتر بخشند» (متون پهلوی، ۱۳۷۱: ۱۸۳). در اینجا وعده‌ی دارایی و اهلایی Ahlāyih به مؤمنین زرتشتی داده شده و اهلایی نیز به معنای «پرهیزگاری» و «نیکوکاری» است (مکنزی، ۱۳۹۴: ۳۵). نظیر چنین توصیه‌ای در بند ۴۵ از رساله‌ی «چیده اندرز پوریوتکیشان» نیز آمده است (همان: ۸۶). در متن پهلوی با عنوان «در بزرگداشت سورآفرین» توصیه‌های قاطعی درباره‌ی احترام به آتشکده‌هایی نظیر آذر برزین‌مهر آمده: «شایسته هرگونه احترام (باد) و آذر‌فرنب و آذرگشنسب و آذر برزین‌مهر و دیگر آذران (و) آتشان که در دادگاه نشانیده شده‌اند، چندان‌که همیشه سوز (و) همیشه یزش و همیشه زوهر باشند» (همان: ۱۸۶-۱۸۷). طبیعی است کسانی که به چنین اعزاز و پاسداشتی درباره‌ی آتشکده‌ها تن می‌دادند، بهترین‌ها در این جهان مادی برایشان نوید داده می‌شد.

طبق روایات، زردشت معجزات زیادی را به پیشگاه گشتاسب عرضه داشت تا او را به دین خود ترغیب نماید. آتش آذر برزین‌مهر نیز جزو یکی از همین معجزات بود و در پرستشگاهی جای داشت که افسانه‌ای، برنشاندن آن را چنین آورده است: «چون انوشه روان زرتشت، دین آورد، برای رواج بخشیدن دین بخشیدن و بی‌گمان کردن گشتاسب و فرزندان [وی، تا] به دین ایزدان ایستند، بس چیز به آشکارگی نمود و کرد. گشتاسب (این آتش را) به کوه ریوند که (آن را) پشته گشتاسبان خوانند به دادگاه نشانید» (بندهشن، ۱۳۸۵: ۹۱). شاید از چنین روایت‌هایی بتوان چنین استنباط کرد که پارتیان به‌صورت افتخارآمیزی مدعی بوده‌اند آتش محبوب آن‌ها یعنی آذربرزین‌مهر بوده که در ماجرای گروش ویشناسپ به دین زرتشتی نقش‌آفرینی کرده است. حال آنکه بندهای ۷۵-۷۸ از فصل چهارم کتاب دینکرد هفتم (۱۳۸۹: ۲۴۳-۲۴۴) اشاره به این دارد که صرفاً «یزد آذر» بود که در داستان زرتشتی شدن ویشناسپ به ایفای نقش پرداخته است. این‌گونه افسانه‌های دینی معجزه‌وار، بی‌گمان زائران بی‌شماری را از سراسر ناحیه‌ی پارتی و یا جاهای دیگر ایران به زیارت آذر برزین‌مهر می‌کشاند.

در کتاب *کارنامه‌ی اردشیر بابکان*، بابک سه شب پشت سر هم رؤیایی را در خواب می‌بیند که مضمون رؤیای شب سوم چنین است: «آذرفرنبغ و گشنسب و برزین مهر بخانه ساسان همی و خشنند و روشنی بهمه گیهان همی دهند» (زند وهومن یسن و *کارنامه اردشیر بابکان*، ۱۳۴۲: ۱۷۰). روایت فوق در خصوص تشریف‌فرمایی سه آتش فوق‌العاده مقدس به خانه‌ی ساسان است که به آن خانه و صاحب‌خانه جایگاه قدسی می‌بخشند. درعین‌حال، چنین روایتی نوعی پیشگویی و تقدیر اهورایی در خصوص به پادشاهی رسیدن دودمان بابک از طریق اردشیر اول تفسیر می‌شود و حکومت ساسانیان را از همان نطفه‌ی شکل‌گیری مؤید به تأییدات ایزدی و مشروعیت آسمانی تلقی می‌کند. آخرین معجزه‌ای که زرتشتیان انتظار دارند، در آخرالزمان اتفاق خواهد افتاد، درخصوص ارتباط «بهرام ورجاوند» با آذر برزین مهر و سایر آتشکده‌هاست که آن‌ها را احیا خواهد کرد (متون پهلوی، ۱۳۷۱: ۱۹۱).

کارکرد فرهنگی آتشکده‌ی آذر برزین مهر

چرخ اقتصاد در کل ایران باستان را، از دوره‌ی ایلامی تا پایان ساسانی، وابستگان دربار و آتشکده‌ها یا معابد می‌چرخاندند (مجیدزاده، ۱۳۷۰: ۵۳، ۵۵؛ کریستن‌سن، ۱۳۷۷: ۱۷۶؛ لوکونین، ۱۳۵۰: ۱۶۰-۱۶۱). این مورد در خصوص آتشکده‌ی آذر برزین مهر نیز صدق می‌کند. سروده‌های «*شرف‌نامه*» (ثروتیان، ۱۳۹۴: ۲۷۸؛ نظامی‌گنجوی، ۱۳۸۰: ۱۱۳)، و کاوش‌های صورت‌گرفته در بانک‌های معابد اغلب سرزمین‌های باستانی دلالت بر این امر دارد (Buchanan, 2006: 808). در کتاب *مادیان هزار دستان* در خصوص اختیارات ردان/سروران آتشکده‌ها برای برنهادن مالیات بر دارایی (rad pad abāz kard ud sāk abar nihād) و صلاحیت آن‌ها در آنچه به خرید، معاوضه و ارزیابی اموال آتشکده‌ها مربوط می‌شود، صحبت به میان آمده است (فرخ‌مرد بهرامان، ۱۳۹۱: ۳۳۸). کاخ و آتشکده (معبد) هرگز جدا و مستقل از یکدیگر نبودند. در متون حقوقی ساسانی نیز به‌صراحت به این عدم تمایز دارایی شاه و معبد اشاره شده است: «هرگونه امور مربوط به آتشکده‌ها که به (خزانه) شاهی مربوط است» (همانجا).

یکی از کارکردهای اصلی آتشکده‌هایی نظیر آذر برزین مهر مربوط به اجرای جشن‌های دینی بود. جشن‌های مربوط به کشاورزی و شبانی ایران باستان، مؤمنان روستایی بسیاری را راهی

زیارت آتشکده‌ی آذر برزین مهر می‌نمود. این زیارت‌ها موجب کسب درآمد کلانی برای آتشکده‌ها در قالب صدقات، عشریه‌ها و کفاره‌های گناهان می‌شد. در فرگرد سیزدهم و نندیداد در بند شماره‌ی ۴۵، به‌صراحت از این موضوع سخن به میان آمده: «آتریان ریزه‌خوار خوان دیگران است» (وستا، ۱۳۷۰، ج ۲: ۸۱۲). در فرگرد چهاردهم و نندیداد، بند شماره‌ی یازدهم، درباره‌ی توانی که گناهکاران باید به آتشکده‌ها بپردازند پرسش شده است: «چه اندازه سیم؟ اهوره‌مزدا پاسخ داد: به بهای نریانی ای دادار جهان استومند! ای اشون! چه اندازه زر؟ اهوره‌مزدا پاسخ داد: به بهای اشتری» (همان: ۸۲۰-۸۲۱). تاوان‌هایی همچون «زمین بارور»، «خانه‌ای با آغلی به درازای نه هاسر» نیز از دیگر تاوان‌های ذکرشده در وندیداد است. پرداخت تاوان‌هایی از این دست، بیشتر از عهده‌ی کشاورزانی برمی‌آمد که با آتشکده آذر برزین مهر در پیوند بودند.

همان‌گونه که گفته شد، فرهنگ دینی ایرانیان باستان اهمیت کشاورزی را دوچندان کرد و این اهمیت در جشن‌های واجب زرتشتی به نام گاهنبار به‌وضوح دیده می‌شود. جشن‌های سالیانه عهد ساسانی - خصوصاً اعیاد شش‌گانه سال یا گاهنبار - عموماً دارای ظاهر روستایی بودند. گویا زرتشت برپایی این گاهنبارها را برای همه‌ی مؤمنان زرتشتی الزامی نمود. ایرانیان باستان با برگزاری جشن‌های کشاورزی به ستایش از زراعت پرداخته و اعمال شکرگزاری باشکوهی را در حضور موبدان آتشکده‌ها به‌جا می‌آوردند. موبدی به نام «زئوتر» نیز ریاست مراسم آتشکده را عهده‌دار بود (ویدن‌گرن، ۱۳۷۷: ۲۱۹). «مئیدیوی زرمیه»^۱ و «پئیتی‌شهیه»^۲ دو نمونه از جشن‌های گاهنبار زرتشتی مربوط به کشاورزی بود. مئیدیوی زرمیه جشنی بود که چهل روز پس از بهار برای زمین سرسبز برگزار می‌شده، یا جشن پئیتی‌شهیه، جشنی بود که در بیست و پنجمین روز ماه شمسی برای زمان برداشت گندم خرمن‌کوبی برگزار می‌گردید. جشن‌های «ایاثریمه»^۳ و «مئیدیا اثیریه»^۴ نیز به دامداران تعلق داشتند (یارشاطر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۲۰۸-۲۰۹). بدین‌ترتیب، آتشکده‌ی آذر برزین مهر احتمالاً یک مرکز مهم زیارتی برای مؤمنان زرتشتی بوده است. باوجود چالش‌های سفر از غرب ایران، زائران رنج سفر را بر خود هموار نموده و خودشان را به این مکان

1. Maidhyōizərəmāya
2. Paitišahya
3. Ayāthrima
4. Maidhyāirya

دورافتاده در کوه ریوند خراسان می‌رسانند. وضعیت خاص وقایع‌نگاری این دوران مانع از ثبت وقایع یا زیارت‌های خاص می‌شود، اما جایگاه والای این آتشکده، به‌عنوان نمادی از فره‌مندی و حفاظت ایزدی، نشان می‌دهد که این مکان، نقطه‌ی کانونی برای اجرای آداب مذهبی و عبادات دسته‌جمعی مؤمنین بوده است.

مکان‌یابی آتشکده‌ی آذر برزین مهر

روایات مختلف بر قرارگیری آتشکده‌ی آذر برزین مهر در شمال‌غرب نیشابور در ناحیه‌ی ریوند دلالت دارند. چندین ایران‌شناس برجسته نیز مکان احتمالی ریوند را در کوه‌های نیشابور خراسان یا پارت قرار داده‌اند (پیگولوسکایا، ۱۳۷۲: ۳۸۴). به عقیده‌ی بویس، سه آتش مقدس و بزرگ کیش زرتشتی، از جمله آذر برزین مهر، اگر نه پیش‌تر و در دوره‌ی هخامنشی، دست‌کم بایستی در اوایل دوره‌ی پارسی نشانده شده باشند؛ چه، تا روزگار ساسانیان، خاستگاه آن‌ها در هاله‌ای از رمز و افسانه بود. در دوره‌ی پارسی، آذر برزین مهر ظاهراً احترام به‌خصوصی داشت، چراکه آتش خاص آن‌ها بود و در کوه ریوند جای داشت (بویس، ۱۳۸۱: ۱۱۷). کتاب جغرافیایی *معجم‌البلدان* از ریوند به‌عنوان یکی از کوره‌ها یا نواحی نیشابور یاد کرده: «ریوند: بکسر اوله، و سکون ثانیه، و فتح الواو، و النون ساکنه، و آخره دال مهمله: کوره من نواحی نیسابور» (حموی، ۱۹۹۵، ج ۳: ۱۱۵). کتاب *احسن‌التقاسیم* نیز از ریوند به‌عنوان بخشی ثروتمند با گردشگاه‌ها، تاکستان‌ها و میوه‌های نیکو یاد کرده است (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۴۶۳). در خصوص ویژگی‌های مردمان ساکن این ناحیه در سده‌های نخستین اسلامی اطلاعات زیادی نداریم جز اینکه کتاب *شذرات‌الذهب* عبارتی با این مضمون دارد: «فیها ظهرت الریوندیه». در اینجا *شذرات‌الذهب* از ظهور فرقه‌ی ریوندیه سخن می‌گوید و آن‌ها را قومی خراسانی و منسوب به قریه‌ی ریوند می‌داند که از عقیده‌ی ابومسلم خراسانی، رهبر جنبش سیاه‌جامگان، مبنی بر اعتقاد به تناسخ ارواح و نظایر آن‌ها پشتیبانی می‌کردند (حنبل، ۱۹۸۶، ج ۲: ۱۹۲). *معجم‌البلدان*، مؤسس قریه ریوند و یا کسی را که نام قریه از او گرفته شده است شخصی به نام «ریوندویه بن فرخزاد» از خاندان ساسانی معرفی کرده است: «أحدثها ریوندویه بن فرخزاد من آل ساسان» (حموی، ۱۹۹۵، ج ۳: ۱۱۵). همین منبع، در ادامه از ریوند به‌عنوان یکی از ربع‌های نیشابور یاد کرده است: «ریوند أحد رباغ نیسابور» (همانجا).

به احتمال زیاد، ریوند کنونی قابل تطبیق با مکانی است که در کتب جغرافیایی اسلامی بدان اشاره شده و بر روی نقشه‌ی ۱ نیز می‌توان موقعیت آن را مشاهده نمود.

داستان ویس و رامین و بسیاری از داستان‌های پهلوانی شاهنامه محصول تمدن آسیای میانه در دوره‌ی اشکانیان است (بهار، ۱۳۷۳: ۶۰؛ حقیقت، ۱۳۸۴: ۴۰۱). از منظومه‌ی ویس و رامین چنین هویداست که اشکانیان خودشان را وقف آتشگاه مقدس آذر برزین مهر کرده بودند:

برآورده از آتشگاه برزین رسانیده سرکاخش پیروین

(فخرالدین اسعد گرگانی، بی‌تا: ۵۰۸)

در منظومه‌ی ویس و رامین چنین نقل می‌شود که یکی از شاهان از سلطنت کناره گرفت و واپسین روزهای عمرش را در آتشکده‌ی برزین مهر به عزلت گذرانید. گفته می‌شود در مدت ساخت آتشکده، فرزندان پادشاهان اشکانی هدایای خود را به این معبد اهدا می‌کردند؛ زیرا آن‌ها اعطای فرّ شاهی را به ایزد مهر/ میترا نسبت می‌دادند. در مقابل، پادشاهان ساسانی این اختیار را به الهه «آناهیتا» واگذار کرده بودند و از همین رو پیشکش‌های خویش را به آتشکده‌ی آذرگشنسپ تقدیم می‌نمودند. لازم به ذکر است، «معبد آناهیتا»، در کنار آتشکده‌ی آذرگشنسب، بخشی از مجموعه‌ی تاریخی «تخت سلیمان» را تشکیل می‌دهد که جزو میراث جهانی است.

ساختمان آتشکده‌ی آذر برزین مهر در زمان تهاجم اعراب ویران شد. در سال ۶۵۱م، هنگامی که عبدالله بن عامر نیشابور را فتح نمود، آتشکده‌ی اصلی آن شهر را ویران و مسجد الجامع العتیق را در محل آن بنا نمود. بعداً این سردار مسلمان مجبور شد مکانی دور از مسجد را به زرتشتیان نیشابور اختصاص دهد و آن نقطه معروف به کوچه آتشکده شد (چوکسی، ۱۳۸۱: ۱۲۶). به هر حال، در مقایسه با دو آتشکده‌ی رسمی دیگر دوره‌ی ساسانی، گزارش‌های متن‌های دینی و یا تاریخی درباره آتشکده‌ی آذر برزین مهر بسیار اندک است. بنابراین، شاید آتشکده‌ی مزبور زودتر از دو آتشکده‌ی رسمی دیگر ساسانیان از میان رفته است.

محل دقیق آتشکده‌ی آذر برزین مهر هنوز با کاوش‌های باستان‌شناسی تأیید نشده و سرنوشت آتشکده پس از سقوط ساسانیان در سال ۶۵۱م در جایی ثبت نشده است. از همین رو، هیچ روایت تاریخی از چگونگی حفظ آتش این مکان مقدس زرتشتی توسط موبدان خدمتگزار آن در این ناحیه‌ی دورافتاده وجود ندارد. با توجه به آنچه گفتیم، شناسایی محل دقیق و اصلی آتشکده‌ی

آذر برزین مهر موضوعی مناقشه‌برانگیز بوده و نمی‌توان با قطعیت در خصوص محل آن نظر داد. چند بنا یا مکان هستند که ادعا می‌شود محل آتشکده‌ی آذر برزین مهر بوده‌اند. برای، علی‌اشرف صادقی محل قدیمی آتشکده‌ی آذر برزین مهر را در نزدیکی روستای «جُنَبَد» از دهستان‌های بیهق از توابع شهرستان ششتمد قرار می‌دهد (صادقی، ۱۳۸۲: ۲۸-۵). مکان ادعایی مهم دیگر، جایی است که اکنون به نام «چهارطاقی دیو» یا «خانه دیو» معروف است و موقعیت آن بر روی نقشه‌ی ۱ علامت‌گذاری شده است. خانه دیو در حوالی روستای فشتنق شهرستان داورزن استان خراسان رضوی، بالای کوهستان فشتنق بین شاهرود و سبزوار در ارتفاع ۲۰۶۱ متری از سطح دریا قرار گرفته است. اثر مورد بحث در تاریخ ۱۰ مهر ۱۳۸۰ با شماره‌ی ثبت ۴۰۳۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. برخی محققین خارجی و باستان‌شناسان ایرانی درخصوص چهارطاقی خانه دیو اظهارنظرهایی کرده‌اند. باستان‌شناسی به نام فائق توحیدی (۱۳۵۶) خانه دیو را همان آتشکده‌ی آذر برزین مهر معرفی کرد. حسن قره‌خانی (۱۳۶۳) نیز نظراتی را در این باره ارائه داد. در سال ۱۳۸۶، نخستین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی مشترک ایران و لهستان بر روی چهارطاقی خانه دیو انجام شد. به‌رغم چنین کاوش‌هایی، هنوز هم باستان‌شناسانی نظیر هاشمی زرج‌آباد، خادمی ندوشن، موسوی کوهپر و جواد نیستانی با قاطعیت تمام معتقدند ما نمی‌توانیم در اثبات یا ردّ اینکه چهارطاقی خانه دیو همان آتشکده‌ی آذر برزین مهر است حرفی بزنیم؛ زیرا مدارک به‌دست‌آمده از دو فصل کاوش در چهارطاقی خانه دیو کامل نبوده و پاسخ به این فرضیه منوط به مطالعات و کاوش‌های بیشتر در آینده است (هاشمی زرج‌آباد و همکاران، ۱۳۸۹: ۸۱-۸۰).

نقشه ۱: موقعیت ریوند و چهارطاقی خانه دیو (Google Maps)

مکانی‌یابی ادعایی دیگری که در مورد آتشکده آذر برزین مهر وجود دارد، قلعه‌ی (دژ) آتشگاه کاشمر می‌باشد که در ۱۲ کیلومتری شمال غرب شهر کاشمر و ۸ کیلومتری شمال روستای سرخوضک استان خراسان رضوی واقع شده است. گاهی اوقات، گمانه‌زنی برخی از نویسندگان (جلالی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۶) در خصوص این مکان‌یابی صرفاً براساس یک بیت از شاهنامه صورت می‌گیرد.

نخست آذر مهربرزین نهاد به کاشمر نگر تا چه آیین نهاد

(فردوسی، ۱۹۶۷، ج ۶: ۶۹)

فردوسی این بیت را دقیقاً از دیوان دقیقی طوسی آورده است (دقیقی، ۱۳۴۲: ۲۹)، اما در دیوان دقیقی، به جای کلمه‌ی «کاشمر»، از واژه‌ی «کشور» استفاده شده است. اینکه کاشمر فردوسی همان کاشمر امروزی باشد جای بحث جدی دارد. به هر حال، تاریخ دقیق ساخت این دژ نامعلوم است. این قلعه بخشی از یک شبکه‌ی وسیع‌تر از مجتمع‌های نظامی و مذهبی در منطقه بود که ارتباط نزدیکی با آتشکده‌ی باستانی کاشمر داشت و احتمالاً توسط پادشاهان ساسانی پس از

تخریب یک معبد قدیمی‌تر بازسازی شده بود. جملات/وستا دلالت بر این دارند که دژ و آتشکده ارتباط نزدیکی در این دین داشته‌اند: «بیگانگان (انیران) بیایند و آتش بهرام و مرد پرهیزگار (یعنی موبدان) را بکشند و برده بگیرند و به ایرانشهر زیان برسانند. ارتشتاری که کارزار نکند و بگریزد، مرگ ارزان است» (تفضلی، ۱۳۸۷: ۳۸). این قلعه، به‌عنوان یک دژ نظامی استراتژیک، برای ساکنان محلی منطقه‌ی ترشیز برای محافظت در برابر تهاجمات گروه‌های کوچروی شرقی و حفظ استقلال منطقه عمل می‌کرده است. اکنون از این دژ آتشگاه باستانی تنها دیوارهای فرو ریخته و قسمتی از ورودی یک غار باقیمانده است.

چهارمین نقطه‌ای در خصوص مکان‌یابی آتشکده‌ی آذر برزین مهر که برخی محققان فرهنگ ایران باستان مطرح کرده‌اند، محوطه‌ی نزدیک «آرامگاه امامزاده حسین‌اصغر» بر ارتفاعات اردلان در نزدیکی برزنون در شمال غربی نیشابور است. این دسته پژوهشگران خودشان هم اعتراف می‌کنند که دلایلشان برای انتخاب این مکان، ضعیف و سست‌اند؛ ازجمله دلایل مطرح‌شده در این خصوص یکی این است که «برزنون» در اصطلاح عامه مردم آن ناحیه به‌صورت «برزنی» (borzoni) تلفظ می‌شود که به معنای «آتشدان» است. از همین رو، این مکان را همان آتشکده‌ی آذر برزین مهر دانسته‌اند (سالم، ۱۳۸۳: ۱۵۱).

نظریات گوناگون فوق در خصوص مکان‌یابی محوطه‌ی باستانی آتشکده‌ی آذر برزین مهر، حکایت از این دارد که، باوجود روش‌ها، تکنیک‌ها و رویکردهای مختلفی که باستان‌شناسان برای کشف و بازسازی فرهنگ گذشته به کار می‌گیرند، مکان‌یابی محوطه‌ی باستانی آتشکده‌ی آذر برزین مهر با بررسی‌های سطحی، تصاویر هوایی، نقشه‌های تاریخی و داده‌های جغرافیایی ممکن نشده است. از همین رو ضروری است که باستان‌شناسان در تفسیر یافته‌های خود دقت زیادی به خرج دهند. تعصبات محلی پژوهشگران و یا تعجیل آنان، درخصوص ارائه‌ی نظریه‌ای بدیع در معرفی یک مکان خاص به‌عنوان محل اصلی آتشکده آذر برزین مهر، هیچ‌گونه کمکی به بازسازی فرهنگی گذشته خراسان نخواهد نمود و ذهنیت علاقه‌مندان به میراث فرهنگی را مخدوش خواهد کرد.

همان‌گونه که گفتیم از نظر آخرالزمان زرتشتی، آذربرزین مهر با پیوستن به دیگر آتش‌های بزرگ برای غلبه‌ی نهایی بر نیروهای اهریمنی در نبرد نهایی، به رهبری پشوتنان، در «فَرَشوکرَتی» مشارکت می‌کند. به دنبال این اتفاق، «آذر فرنبغ و آذر گشنسب و آذر برزین مهر را باز به پایگاه

خود نشانند و هیزم و بوی خوش را روی داد بدهند» (زند و هومن یسن و کارنامه اردشیر بابکان، ۱۳۴۲: ۶۶). در فرجام‌شناسی زرتشتی، بهرام به‌عنوان پادشاه-جنگجویی توصیف شده که پیش‌بینی شده از مشرق ظهور خواهد کرد و پاکی دین زرتشتی را احیا خواهد نمود و آتشکده‌های زرتشتی را بازسازی خواهد نمود. در متن پهلوی، با عنوان «برآمدن شابه‌رام ورجاوند»، عبارات عجیبی را در این خصوص می‌بینیم (متون پهلوی، ۱۳۷۱: ۱۹۱).

نتیجه

آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر، با قدمت دیرینه خود، متعلق به دورانی بود که کار کشاورزی از ارج فراوانی در ایران باستان برخوردار بود. ساسانیان برای وسعت بخشیدن به پایگاه حاکمیتشان نه تنها از حمایت بزرگان بلکه از پشتیبانی طبقه پرجمعیت واستریوشان نیز بهره‌مند بودند و کشاورزان منزلت زیادی داشتند. شاید در دوره ساسانی بود که سه طبقه‌ی آسروان، جنگیان و واستریوشان برای اولین بار به‌طور رسمی تحت حمایت سه آتشکده‌ی قدرتمند قرار گرفتند. آتش موبدان در آذربایجان نماد سر (اندیشه و خرد)، آتش طبقه‌ی جنگیان نماد قلب (شیردلی و دلاوری) و آتش طبقه‌ی کشاورزان نماد بطن (معدده) انسانی بود. در چنین نگرش اندام‌واری به نظام اجتماعی، جامعه‌ی ساسانی همانند بدنی تام‌الاعضاء، صحیح‌المزاج و دارای وظایف معین تصور می‌شد که همه‌ی اعضای آن باید در راه تمامیت شاهنشاهی و ادامه‌ی حیات آن همکاری می‌کردند. دلیلی که موجب حفظ جایگاه آتشکده آذر برزین‌مهر شد آن بود که این آتشکده در قلمرو پرثوه یا سرزمین خاستگاه اشکانیان قرار داشت. آتشکده‌ای بود که سنت‌های شرقی ایران را تحت حاکمیت اشکانیان تجسم می‌بخشید. شاهنشاهی ساسانی نیز عملاً در دست نجبای پارسی یا اشکانی قرار داشت. خاندان‌های کارن، سورن و اسپاهبذ از جمله خاندان‌ها یا نجبای درجه اول ملوک‌الطوایف اشکانی بودند که نقش حیاتی در تصمیمات کشوری و لشگری ساسانی داشتند. این نجبای درجه اول دربار ساسانی عصبیت یا تعلق مستحکم شخصی به جماعت و سرزمین پدری‌شان داشتند و قاعداً انتظار تعرض به نمادهای سرزمین پرثوه یا روح جمعی قبیله را نداشتند. هر اقدامی بر ضد این ایالات موجب می‌گردید غرور طوایف متجاسر و متهوری را که در حاکمیت شاهنشاهی بزرگ ساسانی سهیم بودند جریحه‌دار کند. به‌هرحال، پس از دوران

اشکانیان، آذر برزین مهر به عنوان یک مرکز زیارتی اصلی در سرزمین‌های پرتوه در کوه ریوند خراسان همچنان پابرجا ماند و حتی زمانی که ساسانیان آتشکده‌های نواحی غربی شاهنشاهی، از جمله آذرگشنسب، را برای تحکیم اقتدار مرکزی خویش ترویج می‌کردند، منزلت آتشکده‌ی آذر برزین مهر تنزل نیافت.

با مطالعه‌ی *وستا*، منابع اصیل پهلوی و روایات مختلف دیگری که وجود داشت، ملاحظه گردید که در مورد آتشکده‌ی آذر برزین مهر با نوعی تواتر لفظی سروکار داریم که به معنای اخبار جداجدای جمع کثیری از علمای دین زرتشتی با مضمونی واحد و با الفاظی واحد است. این تواتر روایات در خصوص این آتشکده به گونه‌ای بود که نوعی حجیت از آن‌ها استنباط می‌شد. ادله‌ی مزبور از نوع ادله نقلی ایجابی بودند؛ یعنی ادله‌ای بودند که به تواتر بیانگر مشروعیت دینی - سیاسی آتشکده آذر برزین مهر بودند. البته حجیت ادله نقلی در اعتقادات زرتشتی وابسته به موردپذیرش واقع شدن این مسئله است که آن ادله، معرفت بخش‌اند. اگر فرض کنیم ادله‌ی نقلی در دین زرتشت معرفت‌بخش نبوده و صرفاً جنبه‌ی کارکرد تهییجی برای پیروان آن دین داشته، در این صورت به یقین بحث از حجیت یا عدم حجیت آن ادله نقلی بی‌معناست. نگارش آن‌همه کتب زردشتی، که حاوی این‌همه ادله‌ی نقلی و روایات‌اند، حکمتی خاص داشته است. اصل «همم شهریاری همم موبدی» باعث می‌شد که کردار شهریان گذشته اصلاً زیر پا گذاشته نشود. این‌گونه ادله‌ی نقلی در خصوص طبقات پیشه‌ور و بازرگان - که جمعیتشان نیز زیاد بود - وجود نداشت و از همین رو آنان نه تنها صاحب آتشکده‌ای مختص خودشان نبودند، بلکه نگرشی حقیرانه به آنان وجود داشت و صرفاً در پایان دوره‌ی ساسانی بود که طبقه‌ی بازرگانان منزلت مهمی در جامعه کسب کردند.

آتش بهرامی که در آتشکده‌ی آذر برزین مهر می‌سوخت در مقام پسر اهورامزدا با اشته (اردیبهشت) پیوستگی داشته و به عنوان مخلوق این جهانی دارای جنبه‌ی الوهیت بوده و همچون رودی روان نقش داور بین پاکی و ناپاکی داشت. آتش بهرام، در روایات زرتشتی، گاهی سوار بر اسب یا بره‌ای بس ستر از مکانی به مکان دیگر نقل مکان می‌کند، که نشان از سیاری آتش و حرکت آن همچون یک موجود زنده‌ی نرینه دارد. حتی زمانی که برای آتش بهرام آتشکده آذر برزین مهر ساخته می‌شود، این اتفاق نیز نمی‌تواند مانع از سیاری آتش بهرام شود. نهایتاً در

خصوص مکان‌یابی آتشکده‌ی آذر برزین‌مهر نیز باید منتظر کشفیات جدید باستان‌شناسی بود. رویکرد پرهیز از نظریه‌پردازی بی‌پروایانه در خصوص مکان‌یابی آتشکده باعث خواهد شد تا از تحریف‌های فرهنگی جلوگیری شود. با توجه به شواهد متعدد، بعید نیست که مکان آتشکده در قریه‌ی ریوند بوده و منزلت آن در دوره‌ی اسلامی به یک‌باره رو به افول نهاده و به مرور زمان از خاطره‌ها فراموش شده باشد.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- ابن‌رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۲). *الأعلاق النفیسة و یلیه کتاب البلدان* (ج ۱). بیروت: دارصادر.
- ابن‌فقیه، احمد بن محمد (۱۳۴۹). *مختصر البلدان* (ترجمه ح. مسعود). تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- اسعد گرگانی، فخرالدین (بی‌تا). *ویس و رامین* (تصحیح مجتبی مینوی). تهران: کتابفروشی فخر رازی.
- اوستا کهن‌ترین سرودها و متنهای ایرانی* (۱۳۷۰). (گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه). تهران: مروارید.
- بریان، پیر (۱۳۸۱). *امپراتوری هخامنشی* (ترجمه ناهید فروغان). تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز.
- بندهشن (۱۳۸۵). (مصحح و مترجم فضل‌الله پاکزاد). تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- بویس، مری (۱۳۸۱). *زردشتیان: باورها و آداب دینی آنها* (ترجمه عسکر بهرامی). تهران: ققنوس.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۳). *جستاری چند در فرهنگ ایران*. تهران: فکر روز.
- پیگولوسکیا، نینا (۱۳۷۲). *شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان* (ترجمه عنایت‌الله رضا). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- تفضلی، احمد (۱۳۷۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام* (به کوشش ژاله آموزگار). تهران: سخن.
- ثروتیان، بهروز (۱۳۹۴). *اندیشه‌های نظامی گنجه‌ای*. تبریز: آیدین.
- جلالی، آزاده، افسری بجستانی، سپیده، و صادقی، علیرضا (۱۳۹۹). *تحلیل تاریخی تحولات ساختاری- هویتی در کهن شهرهای ایرانی اسلامی نمونه موردی: کهن شهر کاشمر*.
- پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۱۱ (۳۸)، ۳۱-۴۸.
- چوکسی، جمشید گرشاسپ (۱۳۸۱). *ستیز و سازش زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران نخستین سده‌های اسلامی* (ترجمه نادر میرسعیدی). تهران: ققنوس.
- حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۸۴). *تاریخ پانصد سال حکومت اشکانیان*. تهران: کومش.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵). *معجم‌البلدان*. بیروت: دار صادر.

- حنبل، عبدالحی بن احمد (۱۹۸۶). *شذرات/الذهب*. دمشق و بیروت: دار ابن کثیر.
- دقیقی، محمد بن احمد (۱۳۴۲). *دیوان دقیقی* (گردآورده محمد دبیرسیاقی). تهران: موسسه مطبوعاتی علمی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت نامه*. (زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی). تهران: دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ.
- رجبی، پرویز (۱۳۸۰). *هزاره های گم شده*. تهران: طوس.
- زادسپرم (۱۳۶۶). *گزیده های زادسپرم* (ترجمه محمدتقی راشد محصل). تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- زرتشت بهرام پژدو (۱۳۳۸). *زرتشت نامه* (به کوشش محمد دبیرسیاقی). تهران: کتابخانه طهوری.
- زند و هومن یسن و کارنامه اردشیر پاپکان (۱۳۴۲). (ترجمه صادق هدایت). تهران: امیرکبیر.
- سالم، احمد رضا (۱۳۸۳). *نیشابور و آتش اهورایی*. کتاب ماه هنر، ش. ۷۶-۷۵، ۱۴۶-۱۵۲.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۸۲). *محل آذر برزین مهر*. نامه ایران باستان، ۳(۲)، ۲۸-۵.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری* (ترجمه ابولقاسم پاینده). تهران: انتشارات اساطیر.
- علی یف، اقرار (۱۳۸۸). *پادشاهی ماد* (ترجمه کامبیز میربهاء). تهران: ققنوس.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۶۰). *شاهنامه* (ج ۱، به سرپرستی برتلس). مسکو: اداره انتشارات ادبیات خاور.
- _____ (۱۹۶۷). *شاهنامه* (ج ۶، به سرپرستی عثمانوف و نوشین). مسکو: اداره انتشارات ادبیات خاور،
- لوکونین، ولادیمیر گریگوریویچ (۱۳۵۰). *تمدن ایران ساسانی* (ترجمه عنایت الله رضا). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مادیان هزار دادستان (۱۳۹۳). (ترجمه سعید عریان). تهران: نشر علمی.
- متون پهلوی (۱۳۷۱). *گردآوری جاماسب جی دستور و منوچهر جی جاماسب*، به کوشش سعید عریان. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

- مجیدزاده، یوسف (۱۳۷۰). *تاریخ و تمدن/یلام*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- مسعودی، علی‌بن حسین (۱۳۷۴). *مروج/الذهب* (ترجمه ابوالقاسم پاینده). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مقدسی، محمدبن احمد (۱۳۶۱). *احسن‌التقاسیم* (ترجمه علینقی منزوی). تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.
- مکنزی، دیوید نیل (۱۳۹۴). *فرهنگ کوچک زبان پهلوی* (ترجمه مهشید میرفخرایی). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نظامی، الیاس‌بن یوسف (۱۳۸۰). *شرفنامه*. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ویدن‌گرن، گئو (۱۳۷۷). *دینهای ایران* (ترجمه منوچهر فرهنگ). تهران: آگاهان ایده.
- ویسهوفر، ژوزف (۱۳۸۸). *تاریخ پارس از اسکندر مقدونی تا مهرداد/اشکانی* (ترجمه هوشنگ صادقی). تهران: نشر و پژوهش فروزان روز.
- هاشمی‌زرج‌آباد، حسن، خادمی ندوشن، فرهنگ، موسوی کوهپر، سیدمهدی، و نیستانی، جواد (۱۳۸۹). *چهارتاقی خانه دیو، آتشکده‌ای نویافته از دوره ساسانی*. *مجله باغ نظر*، ۷(۱۵)، ۹۲-۷۹.
- هرتسفلد، ارنست (۱۳۸۱). *ایران در شرق باستان* (ترجمه همایون صنعتی‌زاده). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- همایون سپهر، محمد، و سلطانی، محمدساجد (۱۳۹۷). *ایزدان خفته و آتشکده‌های خاموش نور/هورا در سه آتشکده مقدس*. تهران: هوشمند تدبیر.
- یارشاطر، احسان (۱۳۸۰). *تاریخ ایران کمبریج از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان* (ج ۳، ترجمه حسن انوشه). تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- هینلز، جان راسل (۱۳۹۳). *دین مهر در جهان باستان* (ج ۱ و ۲، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر). تهران: توس.

Arrian (1976). *Anabasis of Alexander*. Vol. I: Books 1-4. (Translated by P. A. Brunt). Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Boyce, Mary(1987). "ĀTAŠ". *Encyclopaedia Iranica*. Published December 15. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_6052
- Buchanan, George Wesley (2006). *The Gospel of Matthew*. Vol. 2; Eugene, Oregon: Wifpt and Stock Publishers.
- Dandamayev, Muhammad A., Lecoq, Pierre & Shahbazi, Alireza Shapur(1986)."ARIOBARZANES." *Encyclopaedia Iranica*. Published December 15, https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_5696
- Eilers, Wilhelm. "BARZAN." *Encyclopaedia Iranica*. Published December 15, 1988. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_6710
- Gowlett J.A.J.(2016). The discovery of fire by humans: a long and convoluted process. *Phil. Trans. R. Soc. B* 371:20150164. <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2015.0164>
- Jayne, Walter Addison (1925). *The healing gods of ancient civilizations*. Oxford: University Press, and New Haven: Yale University Press.
- Quintus Curtius (1946). *History of Alexander. Vol. I: Books 1-5*. (Translated by J. C. Rolfe). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Shaki, Mansour (1992). "CLASS SYSTEM iii. In the Parthian and Sasanian Periods." *Encyclopaedia Iranica*. Published December 15, <https://www.iranicaonline.org/articles/class-system-iii/>
- Zand-Ākāsih (1956). (Translation by Behramgore Tehmuras Anklesaria). Bombay: Rahnumae Mazdayasnan Sabha.